

MARTURIA

E-magazine over de betekenis van de Vroege Kerk voor vandaag

Jaargang 17 | Nummer 21 | Januari 2026

Inhoud

- ❖ **Redactioneel** - *Nathan Witkamp*
- ❖ **Van doopvont tot catacombe: Afbeeldingen van de Goede Herder in het vroege christendom** - *Nathan Witkamp*
- ❖ **Voor u gelezen** - *George B.J.M. Dölle*
- ❖ **Uit de media** - *André Boerman*

Colofon

**Evangelisch
College**

Marturia:

E-magazine over de betekenis van de Vroege Kerk voor vandaag.

Redactie:

prof. dr. Marten van Willigen, dr. Nathan Witkamp
marturia@evangelisch-college.nl

Adviesraad:

*prof. dr. Henk Bakker, prof. dr. Paul van Geest,
prof. dr. Riemer Roukema, prof. dr. Benno Zuiddam*

Vormgeving:

Nathan van Boven

Copyright:

© Evangelisch College. Volledige of gedeeltelijke overname van artikelen is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie.

Uitgave:

Marturia wordt uitgegeven door het Evangelisch College.

Standpunten of meningen in een bijdrage vertolken de zienswijze van de betreffende auteur en niet noodzakelijk de overtuiging van de redactie van Marturia of het Evangelisch College.

Redactioneel

dr. Nathan Witkamp

Het jaar 2025 ligt achter ons. Maatschappelijk en politiek was het een turbulente periode. En ook onze privésituatie kreeg wellicht te maken met kleine of grote stormen. Het leven kan complex en overweldigend zijn. Persoonlijk lijden, maar ook oorlogen en rampen zijn echter van alle tijden. Waarbij we mogen bedenken dat de bestaanszekerheid vroeger veel lager was.

Zo ook ten tijde van de Vroege Kerk. En christenen kregen ook nog eens te maken met periodes van vervolging. Hoe hou je dan koers? In de oude catacomben vinden we daartoe een handreiking. Het is namelijk veelzeggend dat we rondom oude christelijke graven veel afbeeldingen aantreffen van Jezus als Goede Herder! Hierin mogen we het vertrouwen zien uitgedrukt dat de gelovige zich voor tijd en eeuwigheid geleid weet door Christus. Zelfs als het leven meer weg heeft van 'een dal van diepe duisternis'. In het hoofdartikel hoop ik u iets van deze vroegchristelijke spiritualiteit aan te reiken, vanuit de wens dat de symboliek van de Goede Herder ons vandaag opnieuw mag aanspreken. Want als we beseffen dat we bij de kudde behoren die dagelijks door de Goede Herder wordt geleid en geweid, dan gaan we de toekomst hoopvol tegemoet. Een heel gezegend 2026 toegewenst!

Marturia ontvangen per e-mail?

Meld u aan op www.marturia.info voor de digitale nieuwsbrief en u ontvangt voortaan gratis per e-mail het nieuwe e-magazine.

Van doopvont tot catacombe

Afbeeldingen van de Goede Herder in het vroege christendom¹

Een van de meest geliefde beelden van Jezus is ongetwijfeld dat van de Goede Herder. De aansprekende voorstelling van een herder die voor zijn schapen zorgt is vaak ook het eerste wat kleine kinderen leren over Jezus, middels verhalen, liederen, boekjes, kleurplaten etc. Maar ook menig volwassen christen zal de gedachte koesteren van een milde en zorgzame herder die je leidt en beschermt in een almaar complexer wordende werkelijkheid. Het lezen en zingen van Psalm 23 biedt geborgenheid en troost. Deze spirituele beleving sluit aan bij die van de Vroege Kerk, waarin de voorstelling van Jezus als Goede Herder enorm geliefd en populair was. Dit komt tot uitdrukking in de vele afbeeldingen van Jezus als herder in de Romeinse catacomben en op allerlei voorwerpen. En alhoewel kerkvaderteksten doorgaans niet op de fysieke afbeeldingen van Jezus ingaan, bevestigt Tertullianus dat het aan het begin van de derde eeuw al gebruikelijk was om Jezus als Goede Herder op drinkbekers af te beelden.² In dit artikel wil ik graag stilstaan bij deze vroegchristelijke herderafbeeldingen, met bijzondere aandacht voor de fresco's in de Romeinse catacomben en toegespitst op afbeeldingen binnen een doopcontext. Door de betekenis van de herder-figuur te verbinden met de doop, ontstaat het beeld van een krachtige symboliek die het gehele geloofsleven omspant. Hiermee hoop ik een inspirerend inzicht te geven in een belangrijk aspect van de vroegkerkelijke spiritualiteit.

CONTEXT EN ACHTERGROND

De twee belangrijkste nieuwtestamentische passages die hebben bijgedragen aan de verbeelding van Jezus als (Goede) Herder zijn ongetwijfeld Lukas 15:3-7 en Johannes 10:1-16, 25-29 (vgl. Mat. 9:36, 25:32, 26:31; Mark. 6:34, 14:27; Heb. 13:20; 1 Pet. 2:25). In Lukas vertelt Jezus de gelijkenis van het verloren schaap, waarin de herder alles achterlaat om dat ene schaap te zoeken en te redden. In Johannes identificeert Jezus zich specifiek als de 'Goede Herder' die voor zijn kudde zorgt, deze beschermt tegen het kwaad en hen eeuwig leven schenkt. Exegetisch valt hier uiteraard een

hoop over te zeggen, maar voor nu volstaat het om te constateren dat de gelijkenis in Lukas zich concentreert op de redding van het ene schaap, de rest van de kudde wordt immers achtergelaten om het te zoeken. Bij Johannes gaat het vooral om het behoren tot de kudde van Jezus en de relatie tussen Hem en zijn schapen. Vanuit het perspectief van de individuele verlossing gezien, zouden we kunnen zeggen dat de situatie van Johannes – het behoren tot de kudde – volgt op die van Lukas – het gevonden worden.

Uiteraard staat de nieuwtestamentische herdersymboliek niet op zichzelf. We noemden boven al de bekende Psalm 23. Maar ook elders in het Oude Testament wordt God voorgesteld als herder en de gelovigen als zijn kudde.³ Naast Psalm 23 is het aannemelijk dat vooral de passage uit Ezechiël 34 een belangrijke achtergrond vormt voor de herder-symboliek in het Nieuwe Testament. We lezen hier immers over God die zijn schapen verlost van het kwaad en over hen een (Goede) Herder aanstelt die hen leidt en weidt: 'Ik zal een andere herder over ze aanstellen, een die ze wél zal weiden: David, mijn dienaar. Hij zal ze weiden, hij zal hun herder zijn' (34:23; NBV21).

De nieuwtestamentische herder-symboliek grijpt dus terug op een bekende oudtestamentische metafoor. Maar ook de Grieks-Romeinse cultuur vormt een belangrijke bedding waarin de vroegchristelijke herderafbeeldingen zijn ontstaan. In de oudheid is de herder-symboliek immers reeds lang bekend en behoorlijk populair, met name het beeld van de herder met een schaap op zijn schouders, de zogenoemde *kriophoros* (κριοφόρος), of lamdrager. De Griekse mythologische

Dr. Nathan Witkamp

Nathan Witkamp (1973) doceert systematische theologie en vroege kerkgeschiedenis aan het Evangelisch College. Daarnaast is hij als onderzoeker verbonden aan de ETF (Leuven) en auteur van diverse boeken en artikelen.

(vervolg) Van doopvont tot catacombe: Afbeeldingen van de Goede Herder in het vroege christendom

figuur Hermes wordt al ver voor het begin van onze jaartelling op deze wijze afgebeeld. Hij werd gezien als degene die de zielen van overledenen begeleidde naar de onderwereld. Mede om die reden vinden we bij pagane overledenen in catacomben en sarcofagen geregeld de herder-figuur afgebeeld. Deze zou echter (tegelijkertijd) ook kunnen verwijzen naar de overledene zelf, omdat in de late oudheid de herder tevens geassocieerd werd met vriendelijkheid (*humanitas*) en menslievendheid (*philantropia*). Hoe het ook zij, veel vroegchristelijke herder-afbeeldingen komen overeen met de alom bekende figuur van de lamdrager.

Een andere mythologische figuur die een noemenswaardige achtergrond vormt voor de vroegchristelijke herder-afbeeldingen is Orpheus, een zoon van Apollo. Volgens de mythe was hij naar het dodenrijk gegaan om zijn overleden vrouw te redden. Hoewel dit mislukte, slaagde hij er wel in om zelf terug te keren naar de bovenwereld. Daarmee kon hij worden geassocieerd met het overwinnen van de dood, wat we terugzien in de Orpheus-afbeeldingen binnen een funeraire (begrafenis) context. Hier, maar ook elders, is hij doorgaans herkenbaar als een zittende figuur die een lier vasthoudt, gekleed in een korte tunica en frygische muts, omringd door dieren die hun blik op hem hebben gericht. Orpheus had immers ook de reputatie van een muzikant die met zijn lier de natuur kon beheersen en bekoren. Het is met name deze setting die we terugzien in sommige christelijke herder-afbeeldingen, waarbij het verschil is dat hier de herder-figuur geen harp maar een fluit vastheeft en dat hij niet door verschillende dieren, maar enkel door schapen wordt omringd (zie afbeelding 7 verderop).

De nieuwtestamentische teksten en de daarop geïnspireerde verbeelding van Jezus als herder in de Vroege Kerk vond dus aansluiting bij zowel een Joods als een Grieks-Romeins interpretatiekader. Op deze wijze kon de herder-symboliek een breed publiek aanspreken. Hierbij heeft ongetwijfeld de voorchristelijke afbeelding van de herder als lamdrager veel invloed ge-

Afbeelding 1: Fragment van een beeld van Hermes. Romeinse kopie uit de eerste eeuw v.Chr. van de Kriophoros van Kalamis (vijfde eeuw v.Chr.; Museo Barracco, Rome).

Afbeelding 2: Orpheus, vloermozaïek (3e eeuw; Museo Archeologico Regionale Antonio Salinas, Palermo, Sicilië).

(vervolg) Van doopvont tot catacombe: Afbeeldingen van de Goede Herder in het vroege christendom

had op de specifieke vormgeving van de christelijke afbeeldingen. De overeenkomsten zijn immers te treffend om aan toeval toe te schrijven: een staande jonge baardloze 'goddelijke' figuur met een korte tunica en een lam over de schouders. Ook de vaak landelijke (bucolische) setting waarin de herder-figuren in de Romeinse kunst werden afgebeeld als idyllische voorstelling van het hiernamaals vinden we terug in de christelijke voorstellingen. Ondanks deze overeenkomsten, gaven de christenen hun eigen specifieke betekenis aan deze bekende symboliek. Vooral de overtuiging dat Christus als herder zijn leven gaf voor zijn schapen, en daarmee zelf ook als lam kon worden uitgebeeld, was een ware noviteit.

JEZUS ALS GOEDE HERDER

Wanneer we de vroegchristelijke herder-afbeeldingen in kaart brengen, valt op dat er erg veel van zijn. Alleen al in de Romeinse catacomben zijn ca. 120 van dergelijke fresco's op wanden en plafonds aangetroffen. Verder zijn er zesentwintig marmeren beelden gevonden van de bekende lamdrager en zijn er herders afgebeeld op sarcofagen (bas-reliëfs), ringen, medaillons, terracotta olielampen, mozaïeken, en zelfs gegraveerd glas. In totaliteit gaat het hier om honderden afbeeldingen, die ook nog eens grotendeels tot de oudste christelijke kunstuitingen behoren. Diverse van deze afbeeldingen treffen we aan binnen de doopcontext, maar hierover later meer.

Afbeelding 4: Olielamp met herder (begin 3e eeuw). Links van de herder staan afbeeldingen van een duif op Noachs ark en Jona die door het 'zeemonster' is uitgespuugd. De verwijzingen naar Noach en Jona bevestigen dat de herder-figuur kan worden gezien als de christelijke Goede Herder. (Jeffrey Spier e.a., *Picturing the Bible: The Earliest Christian Art* (Fort Worth: Kimble Art Museum, 2007, p. 172).

Afbeelding 3: Via Salaria sarcofaag (ca. 260-300; www.museivaticani.va).

(vervolg) Van doopvont tot catacombe: Afbeeldingen van de Goede Herder in het vroege christendom

Alhoewel we vanwege de boven vermelde populariteit van de lamdrager in de bredere antieke cultuur niet al te haastig een herder-afbeelding als een (potentiële) verwijzing naar Jezus mogen zien, lijkt dit in veel gevallen toch wel verantwoord. Veel herder-afbeeldingen, en zeker die in catacomben en op sarcofagen, zijn namelijk omlijst met diverse andere Bijbelse afbeeldingen, zoals Mozes, Daniel, Jona of zelfs nieuwtestamentische taferelen als de opwekking van Lazarus door Jezus. Hierbij zal de herder-afbeelding niet primair bedoeld zijn als een realistische afbeelding van Jezus (een baardloze jonge man met een korte tunica), net zomin als dat bij andere Bijbelse figuren mag worden verondersteld. Toch lijkt het te eenzijdig om de herder-afbeeldingen alleen te duiden als een verwijzing naar christelijke verlossing of bescherming. Juist omdat de herder-afbeelding een figuur voorstelt en niet, zeg, een herdersstaf, is het onderscheid flinterdun tussen bescherming en Beschermers, verlossing en Verlosser. Vooral ook het voorkomen van de herder-figuur binnen de doopcontext (zie onder) benadrukt dit. Het lijkt daarom niet realistisch aan te nemen dat gelovigen in de oudheid de herder-afbeelding primair zagen als een verwijzing naar Christus' bescherming zonder de afbeelding daarbij te

*Afbeelding 5: Intaglio ring (eind 3e eeuw/4e eeuw). Onder de figuur twee vissen, ernaast een anker met de Griekse letters I, H, C, X, afkorting voor Jezus Christus. De gehele voorstelling bevestigt dat de herder gezien kan worden als de christelijke Goede Herder (Spiers, *Picturing the Bible*, 192-193).*

Afbeelding 6: Marmeren beeld (ca. 280-290; Cleveland Museum of Art (www.clevelandart.org/art/1965.241)).

associëren met Jezus zélf. Een goede middenweg is daarom om de herder-afbeelding te duiden als een symbool, dat de potentie heeft te verwijzen naar het totale palet van persoon en werk van Christus.

Als we de vroegchristelijke herder-afbeeldingen nader inspecteren, dan valt op dat meer dan de helft voorkomt binnen een funeraire context. Dit betreft zowel fresco's (catacomben) als bas-reliëfs (sarcofagen). Aangezien de fresco's hierbij in de meerderheid zijn, is het interessant en gerechtvaardigd om deze categorie als uitgangspunt te nemen voor een bespreking van de herder-symboliek.

DE FRESCO'S IN DE ROMEINSE CATACOMBEN

Zoals boven reeds genoemd, gaat het hier om ca. 120 afbeeldingen, waarvan de oudste dateren van de (vroeg) derde eeuw. In navolging van de klassieke studie van Joseph Wilpert, *Die Malereien des Katakomben Roms* kunnen we twee typen afbeeldingen onder-

(vervolg) Van doopvont tot catacombe: Afbeeldingen van de Goede Herder in het vroege christendom

scheiden. De eerste categorie (ca. 21 exemplaren) verbeeldt de scene van een herder, staand of zittend, meestal met stok en fluit, geflankeerd door twee of meerdere schapen, in een landschappelijke omgeving. Doorgaans hebben een of meerdere schapen hun blik aandachtig op de herder gericht. De overeenkomst met de bovengenoemde afbeeldingen van Orpheus is bij dit type het duidelijkst.

De tweede, en meest voorkomende categorie (ca. 93 exemplaren) betreft afbeeldingen van de lamdrager, die grote overeenkomsten vertonen met de eerder genoemde *kriophoros*. Het is opvallend dat deze wijze van afbeelden al vrij vroeg gestandaardiseerd lijkt; er is nauwelijks ontwikkeling waar te nemen tussen de oudste fresco's en die van latere eeuwen. De baardloze in een tunica geklede herder is altijd geschilderd vanuit een vooraanzicht en staat op één been terwijl het andere ietwat gebogen is (*contraposto*). De blik van de herder is telkens van het gezichtspunt van de kijker af gericht, naar links of naar rechts. Meestal wordt de herder geflankeerd door twee schapen, waarvan er één zijn blik op hem heeft gericht. Verder valt op dat het tafereel (bijna) altijd is omlijst met twee bomen, soms aangevuld met meer groen. De grootste verschillen zitten vooral in de houding van de armen van de herder. Vaak heeft hij met een hand een of meerdere poten van het schaap vast. In de an-

'in de catacomben symboliseert de lamdrager vooral de toestand van de overledene, terwijl het daarbuiten vooral het gered-zijn van de gelovige verbeeldt.'

dere hand vinden we soms een melkemmer en/of een staf of een fluit.

Het tweede type, de lamdrager, kan worden gezien als een verbeelding van de gelijkenis van het verloren schaap uit Lukas 15. Het schaap is in deze voorstelling de verloren mens die door Christus wordt gevonden en op zijn schouders wordt teruggebracht naar de kudde. Het beeld is hier dus vooral soteriologisch van aard. Ook op ringen en olielampen vinden we deze lamdrager veelvuldig terug; de (rijkere) christenen werden blijkbaar graag aan dit belangrijke heilsfeit herinnerd. In de begrafenisccontext van de catacomben krijgt het gedragen schaap meer specifiek de betekenis van de (geredde) ziel van de overledene, die door Christus naar het hiernamaals wordt gedragen en wordt verenigd met de hemelse kudde. De bomen die het tafereel omlijsten bevestigen de paradijselijke setting. Kortom, in de catacomben symboliseert de

Afbeelding 7: Herder met kudde, catacombe van Domitilla (eind 3e/begin 4e eeuw; Wilpert 1903, Tafel 122).

(vervolg) Van doopvont tot catacombe: Afbeeldingen van de Goede Herder in het vroege christendom

Afbeelding 8: Catacombe van Petrus en Marcellinus (Rome, 3e eeuw; Wilpert, Tafel 63,1).

Afbeelding 9: Catacombe van Callisto; crypte van Lucina (Rome, 3e eeuw?; Wilpert, Tafel 66,2).

Afbeelding 10: Catacombe van Priscilla (Rome, 3e eeuw?; Wilpert, Tafel 66,1).

lamdrager waarschijnlijk vooral de toestand van de overledene, terwijl het daarbuiten vooral het geredzijn van de gelovige verbeeldt.

Maar welke betekenis kunnen we toekennen aan de herder-afbeeldingen van het eerste type? Wilpert zag in deze bucolische (idyllische/landelijke) taferelen een verwijzing naar Bijbelpassages als Psalm 23 en Johannes 10: Christus die als zorgzame (Goede) Herder wordt voorgesteld en de gelovigen, zijn kudde (de Kerk), beschermt tegen het kwaad. Het gaat hier dan niet zozeer om een paradijselijke situatie na de dood, maar om de zorg van de herder tijdens het aardse bestaan. Een belangrijke bevestiging voor deze interpretatie vond Wilpert in een afbeelding in de Praetextatus catacombe. Op dit fresco zien we het tafereel uitgebeeld van een herder met aan de linkerkant een samengedrongen kudde en aan de rechterkant twee andere dieren, een ezel en een zwijn (afbeelding 11). Deze dieren verwijzen mogelijk naar de duivel en onreine geesten of naar valse leraren en hun volgelingen. Zo geïnterpreteerd betreft het hier dan een verbeelding van Christus die als Heer van zijn Kerk de gelovigen behoedt tegen de aanvallen en listen van de

boze en zijn trawanten. Een dergelijk tafereel is inderdaad meer passend bij het dynamische christenleven op aarde dan bij de toestand van het hiernamaals. Maar bevestigt deze unieke voorstelling dat ook de overige afbeeldingen (enkel) een tijdelijke aardse setting weergeven? En moet daarom bij de andere afbeeldingen de existentiële dreiging van de kwade machten er bij worden gedacht? Het probleem met deze benadering is dat het Praetextatus fresco niet alleen iets aanvult, maar dat de gehele scène anders is. Op alle andere afbeeldingen zien we geen 'angstig' samengedrongen kudde, maar schapen die rustig en ontspannen gedijen. Juist de observatie dat alle andere afbeeldingen een dergelijke dreiging niet kennen en het tafereel harmonie en sereniteit uitstraalt, lijkt ruimte te laten voor een breder interpretatiepalet. Ook de specifieke funeraire context – de meeste van deze voorstellingen zijn immers in catacomben aangetroffen – zorgt op dit punt voor openheid, een verband dat Wilpert zelf, verrassenderwijs, eigenlijk ook al legt. Immers, door uit te beelden dat de overledene bij leven tot de kudde van Christus behoorde en een vroom leven heeft geleid, werd vanzelfsprekend de eeuwige lotsbestemming van de overledene gesugge-

(vervolg) Van doopvont tot catacombe: Afbeeldingen van de Goede Herder in het vroege christendom

Afbeelding 11: Herder met links een kudde schapen en rechts een ezel en een zwijn; Praetextatus catacombe (Rome, 3e eeuw; Wilpert, Tafel 51,1).

reerd. In het christelijk geloof staat het leven op aarde nu eenmaal niet op zichzelf, maar wordt het gezien als het voorportaal van de eeuwigheid. Het lijkt daarmee niet vergezocht om de afbeeldingen van type 1, binnen een begrafeniscontext, ook te interpreteren als een verwijzing naar de geborgenheid en sereniteit van de ziel in het hiernamaals als logisch uitvloeisel van het behoren tot de kudde van Christus tijdens het aardse bestaan.

Onze verkenning van de vroegchristelijke herderafbeeldingen tot dusver wekt sterk de indruk dat het een geliefde en krachtige symboliek betreft, waarmee een belangrijk aspect van de christelijke identiteit werd uitgedrukt: het zich gered en geleid weten door Christus, de Goede Herder, voor tijd en eeuwigheid. De vele fresco's in de catacomben zijn opvallend, maar de beeldjes van lamdragers en afbeeldingen op objecten als ringen en olielampen tonen aan dat de herdersymboliek niet enkel kan worden gezien als onderdeel van een gestandaardiseerde begrafenisymboliek. De verwevenheid met de christelijke identiteit is

duidelijk breder. Deze gelaagdheid in betekenis zagen we bovendien ook bij de fresco's zélf; het is de begrafeniscontext die een extra dimensie geeft aan afbeeldingen die ook daarbuiten betekenis- en zingevend zijn. Hetzelfde principe zien we in werking doordat de in reliëf afgebeelde lamdragers op christelijke sarcofagen ook als losstaande beeldjes voorkwamen.

Een interessante vraag die zich hier aandient is wat deze herder-symboliek nu zo populair maakte. Kan hiervoor een oorzaak of invloed worden aangewezen? Alhoewel er voor het ontstaan en de verspreiding van populaire voorstellingen geen monocausaal verband hoeft te bestaan (en voorzichtigheid dus op z'n plaats is), lijkt het wel mogelijk een factor van invloed aan te wijzen die de populariteit van de herder-symboliek in de Vroege Kerk toch op z'n minst heeft gekatalyseerd, nl. de doop.

DE GOEDE HERDER EN DE DOOP

Behalve in catacomben, op sarcofagen en diverse andere objecten komen we de voorstelling van Jezus als Goede Herder ook nog tegen binnen de doopcontext. Zo staat er boven het oudst gevonden doopvont in Dura Europos (Mesopotamië; midden derde eeuw) een herder afgebeeld met een groot schaap op zijn schouders met rechts daarvan een kudde schapen. Onder de voorstelling staan twee figuren afgebeeld, vermoedelijk Adam en Eva. Een ander voorbeeld betreft twee mozaïeken in de doopkapel van San Giovanni in Fonte (Napels; eind vierde eeuw). Op de ene mozaïek zien we een zittende herder, geflankeerd door twee schapen die naar hem kijken, terwijl de andere mozaïek een vergelijkbaar tafereel uitbeeldt, maar nu met een staande lamdrager. Naast afbeeldingen zijn er ook inscripties die getuigen van de relatie tussen de herder-symboliek en de doop. Zo vinden we in de noordwestelijke niche van de orthodoxe doopkapel in Ravenna (eind vierde/ begin vijfde eeuw) een Latijnse inscriptie van Psalm 23:2 boven een verloren gegane mozaïek, met mogelijk een afbeelding van een herder met schapen.

(vervolg) Van doopvont tot catacombe: Afbeeldingen van de Goede Herder in het vroege christendom

Het aantal vondsten van afbeeldingen van Goede Herders binnen een doopcontext is echter veel beperkter dan het aantal afbeeldingen elders. Maar dit hoeft niet te betekenen dat ze daarom van minder belang zijn. Het is immers vanzelfsprekend dat er veel minder doopvonten zijn dan grafschilderingen en sarcophagen. Ieder mens krijgt nu eenmaal een individuele rustplaats, terwijl vele gelovigen door hetzelfde doopvont gaan. Bovendien zijn de bovengrondse doopvonten en -kapellen veel kwetsbaarder voor de tand des tijds, verwoesting, of renovatie (waarbij de decoratie aangetast of verloren kan zijn). Dit punt wordt feitelijk geïllustreerd door bovengenoemd doopvont uit Dura Europos dat deel uitmaakt van een tot kerk omgebouwd woonhuis. Dit gebouw zou waarschijnlijk nooit zijn gevonden als het niet toevallig tijdens een beleg

'Er zijn wel degelijk aanwijzingen dat de symboliek van de Goede Herder een belangrijke rol heeft gespeeld binnen het vroegchristelijke doopritueel.'

in het jaar 256 onder een verdedigingswal zou zijn begraven en geconserveerd. Daardoor was veel van het interieur nog intact toen het tussen 1922 en 1937 werd opgegraven. Dat gold overigens ook voor de vlakbij gelegen Joodse synagoge.

Bovenstaande is natuurlijk nog geen bewijs dat er ook daadwerkelijk veel meer afbeeldingen van Jezus als Goede Herder bij doopvonten en in doopkapellen hebben bestaan. Maar er zijn wel degelijk aanwijzingen

Afbeelding 12: Herder met een groot schaap over zijn schouders; afbeelding boven het doopvont in de huiskerk van Dura Europos (midden 3e eeuw).

(vervolg) Van doopvont tot catacombe: Afbeeldingen van de Goede Herder in het vroege christendom

Afbeeldingen 13 en 14: Twee afbeeldingen met herders in de doopkapel van San Giovanni in Fonte, Napels (4e eeuw; www.liturgicalartsjournal.com/2023/04/the-mosaics-of-paleochristian.html).

dat de symboliek van de Goede Herder een belangrijke rol heeft gespeeld binnen het vroegchristelijke doopritueel. Dit vinden we namelijk beschreven in een substantiële hoeveelheid oudchristelijke teksten, verspreid over een groot geografisch gebied, aangevuld met diverse inscripties.

Het is interessant om als eerste stil te staan bij een tekst die afkomstig is uit ongeveer dezelfde periode en omgeving als de huiskerk van Dura Europos: het apocriefe Handelingen van Thomas. In dit geschrift waarin de missionaire activiteiten van de apostel Thomas in India worden verhaald, lezen we dat een zekere koning Gundaforus en zijn broer aan Thomas bekend maken dat ze zich willen laten dopen. In het daarop volgende dankgebed zegt Thomas onder meer:

En nu, ik bid en vraag of U de koning en zijn broer wilt aannemen en met uw kudde verenigen. Reinig hen met uw bad en maak hen schoon met uw olie van de dwaling waardoor ze zijn omgeven. Bewaar hen ook voor de wolven door hen op uw weide te brengen. ... Gij die Heer zijt en waarlijk een goede Herder, geef ze dat ze in U alleen hun vertrouwen stellen en bij U hulp vinden en hoop op hun redding, die ze alleen van U kunnen krijgen ...

Vervolgens lezen we:

Koning Gundaforus en zijn broer Gad waren de apostel zeer toegenegen en volgden hem zonder een ogenblik van hem te wijken. Ze hielpen de behoeftigen door aan allen uit te delen en ieder te verkwikken. Ze smeekten hem ook of ze het zegel van het woord al van hem zouden kunnen krijgen. Ze zeiden hem: 'Onze zielen zijn bereid en we staan open voor God. Geef ons het zegel want we hebben je horen zeggen dat de God die je predikt zijn schapen aan het zegel herkent.'

Een tweetal zaken in deze passages zijn van groot belang voor ons onderwerp. Ten eerste valt op dat het toetreden tot Christus en zijn gemeente door bekering en doop wordt vergeleken met het deel krijgen aan de kudde waarvan Christus de Goede Herder is. Termen als 'wolven' en 'weide' kleuren dit beeld verder in. Ten tweede wordt gesproken van een 'zegel' (Grieks: sphragis) waaraan de herder zijn schapen herkent. Dit 'zegel' verwijst in vroegchristelijke teksten naar ofwel de doop, of de zalving voor of na de doop, of het gehele initiatieritueel. In de Handelingen van Thomas verwijst het telkens naar het geheel van de initiatie (meestal) bestaande uit een zalving gevolgd door de doop. Maar waar het hier vooral om gaat is de beteke-

(vervolg) Van doopvont tot catacombe: Afbeeldingen van de Goede Herder in het vroege christendom

nis van dit 'zegel'. Bijzonder interessant is dat het 'zegel' in de oudheid kon wijzen op eigendom. Zo konden bijvoorbeeld goederen, maar ook dieren na aankoop worden verzegeld (of gebrandmerkt) met het merkteken van de eigenaar. Het 'zegel' is daarmee een eigendomsmerk. Deze betekenis klinkt duidelijk door in de christelijke literatuur, zo ook in de Handelingen van Thomas. Uit de laatste zin van bovenstaand citaat blijkt immers dat God aan het zegel herkent welke schapen tot zijn kudde behoren. Ook de vierde-eeuwse Theodorus van Mopsuestia legt heel expliciet dit verband in zijn onderwijs aan de doopkandidaten. Met betrekking tot de aan de doop voorafgaande zalving van het voorhoofd zegt hij:

Het is namelijk zo dat dit zegel waarmee u dan wordt gemarkeerd, een teken is dat u vanaf dat moment verzegeld bent als een schaap van Christus ... Want ook een schaap wordt direct vanaf de koop gemarkeerd met een zegel, zodat hierdoor herkend wordt aan welke eigenaar het toebehoort. Zo zal het op dezelfde weide grazen en in dezelfde schaapskooi verblijven met hen die hetzelfde zegel dragen dat laat zien dat ze aan dezelfde eigenaar toebehoren.

Weer andere bronnen spreken weliswaar niet zo expliciet van deze verzegeling, maar maken wel duidelijke

Afbeelding 15: Latijnse inscriptie van Psalm 23:2 boven een verloren gegane mozaïek, met mogelijk een afbeelding van een herder met schapen; orthodoxe doopkapel van Ravenna (eind 4e/ begin 5e eeuw).

'Het is aannemelijk dat een significante hoeveelheid vroege christenen juist gedurende hun initiatieperiode bekend en vertrouwd zijn geraakt met het symbool van Jezus als Goede Herder.'

lijk dat de gedoopten deel uitmaken van de kudde van Christus. Zo ziet Ambrosius van Milaan in Hooglied 4:2 (vgl. 6:6) een verwijzing naar de dopelingen die als geschoren schapen uit het badwater verrijzen en zo ingelijfd worden in de Kerk, de kudde van Christus.

Deze voorbeelden – die we met vele zouden kunnen aanvullen – laten zien dat de metafoor van de gelovigen die als schapen deel uitmaken van de kudde van de Goede Herder stevig is verankerd in de symboliek van de vroegchristelijke doop. De schriftelijke bronnen – waaronder veel doopcatechesen – ondersteunen daarmee de functionaliteit en het belang van de herder-afbeeldingen rondom het doopvont. Het is voorstelbaar dat deze combinatie en onderlinge versterking van woord en beeld een blijvende impact heeft gemaakt op de doopkandidaten. De doop is immers een *rite de passage*, een overgangsritueel, dat in alle intensiteit zal zijn beleefd. Het betreft een van de weinige ervaringen die je echt bij blijven en die je aan het einde van je leven nog vrij gedetailleerd kunt terughalen. De meest blijvende indruk zal hierbij echter zijn gemaakt door de rituele handelingen die tijdens de gehele doopliturgie aan en door de dopeling zelf zijn verricht. Daarom is het noemenswaard dat er diverse aanwijzingen zijn dat Psalm 23 in bepaalde gebieden niet alleen een belangrijke rol speelde in de doopcatechese of terugkwam in fysieke afbeeldingen, maar dat deze psalm ook door de pasgedoopten werd gereciteerd (of gezongen), terwijl zij zich van de doopkapel naar het kerkgebouw begaven, alwaar de gemeente hen opwachtte om samen de eucharistie te vieren. Om op deze wijze te belijden dat ze door bekeering en doop behoorden tot de kudde van Christus die

(vervolg) Van doopvont tot catacombe: Afbeeldingen van de Goede Herder in het vroege christendom

hen vanaf deze inlijving voortaan zou leiden, voor tijd en eeuwigheid.

Dit alles maakt duidelijk dat de herder-symboliek een prominente plaats innam in het doopproces en daarmee zichtbaar kon worden in zowel de doopcatechese, de fysieke doopruijme, als de eigenlijke doopliturgie. Het is hiermee aannemelijk dat een significante hoeveelheid vroege christenen juist gedurende hun initiatieperiode bekend en vertrouwd zijn geraakt met het symbool van Jezus als Goede Herder. En getuige de vele herder-afbeeldingen op ringen, olielampen en andere gebruiksvoorwerpen, alsmede in fresco's (catacomben) en bas-reliëfs (sarcophagen), wandelde dit kostbare symbool gedurende het gehele verdere geloofsleven, ja, tot aan de dood, met hen mee. Vanuit dit perspectief is het heel voorstelbaar dat het

Afbeelding 16: De Verloren Zoon van Rembrandt inspireerde Henri Nouwen tot het schrijven van zijn invloedrijke werk Eindelijk thuis.

herder-symbool de gelovige primair herinnerde aan zijn of haar doop, de inlijving in de kudde van Christus, en daarmee de christelijke identiteit tot uitdrukking bracht. De vele herder-afbeeldingen binnen een funeraire context (met name de lamdragers), communiceren daarmee vermoedelijk niet alleen dat de overledene gered is, maar dat deze redding doorheen het doopbad is gerealiseerd. Een gedachte die sterk leefde in de Vroege Kerk.

GOEDE HERDER 2.0?

We hebben mogen vaststellen dat de Goede Herder voor (veel) vroege christenen een geliefd symbool was dat vanaf het begin van hun geloofsweg met hen meewandelde. Een verbeelding die houvast gaf voor tijd en eeuwigheid. Bij wijze van nawoord wil ik graag kort verkennen in hoeverre dit een impuls kan geven aan onze hedendaagse spiritualiteit. In tegenstelling tot de rooms-katholieke of oosters-orthodoxe kerken, is onze (evangelisch) protestantse geloofsbeleving doorgaans vrij abstract, rationeel, en verbaal. Tijdens de zondagse eredienst staat de preek centraal. In meer evangelisch getinte diensten is daarbij tijdens de zangdienst of worship overigens ook (meer) ruimte voor emotie en ervaring. Toch wordt er over de breedte van de protestantse kerken relatief weinig gebruik gemaakt van beelden en verbeelding. En dat terwijl we in een maatschappij leven waarin we dagelijks overstelpt worden met beelden. Natuurlijk is het niet zo dat protestanten helemaal geen symbolen kennen. Uiteraard is er symbool van het kruis en dat mogen we zeker koesteren. Ook brandt in veel protestantse erediensten de paaskaars, het symbool van Christus, die licht brengt. Of wat te denken van de middeleeuwse liturgische kleuren die in diverse kerken in de twintigste eeuw geherintroduceerd zijn, zoals zichtbaar in het kled over de kansel of liturgische tafel (antependium), en de stola van de voorganger? Tegelijkertijd moet onze protestantse geloofsbeleving het vaak doen met meer abstracte talige concepten, zoals zonde, vergeving, genoegdoening, heiliging, en ja, zelfs liefde valt hier onder. Natuurlijk, deze concepten raken ook aan de ervaring en zijn Bijbels en onop-

(vervolg) Van doopvont tot catacombe: Afbeeldingen van de Goede Herder in het vroege christendom

geefbaar. Maar, zoals C.S. Lewis terecht naar voren bracht, heeft verbeelding vaak meer zeggingskracht dan woorden. Niet omdat het om die middelen zélf gaat, maar eenvoudigweg omdat wij als arme drommels nu eenmaal die creatuurlijke middelen goed kunnen gebruiken om ons te blijven richten op 'dat wat boven is'. Beelden zijn immers materiële hulpmiddelen die ons helpen het materiële te overstijgen en zo verbinding te maken met de geestelijke werkelijkheid. Hoeveel beelden komen er dagelijks niet op ons af die ons daar juist vanaf willen trekken? En welke beelden staan ons terzijde om ons dagelijks in verbinding te brengen met Christus? Welke symbolen krijgen wij structureel mee vanaf de eerste schreden op onze geloofsweg? Zijn die er überhaupt? Toch denk ik dat ook wij protestanten hiernaar hunkeren. Dit wordt ook geïllustreerd door de enorme populariteit van het boek *Eindelijk thuis* (1999) van de rooms-katholieke Henri Nouwen, waarin hij aan de hand van Rembrandts schilderij van de verloren zoon een christelijke spiritualiteit ontvouwt. Om dezelfde reden blijven ook de Psalmen onder protestanten onverminderd populair, omdat poëzie een openheid geeft aan de verbeelding.

Daarom sluit ik, geïnspireerd door de vroegchristelijke symboliek, af met het pleidooi om juist in onze tijd en juist als protestanten krachtige symbolen te (her) ontdekken die helpen ons te richten op Christus. En waarom zouden we niet beginnen om het Bijbelse symbool van de Goede Herder af te stoffen en nieuw leven in te blazen? Een symbool dat verankerd ligt in een van de meest geliefde Psalmen en door Jezus op zichzelf wordt betrokken. Maar dan niet enkel voor kleine kinderen of in moeilijke tijden. De goddelijke herder wil ons dagelijks leiden, voor ons zorgen, ons beschermen. Het beeld van de herder is heel persoonlijk en brengt Christus dichtbij. Het bijzondere van de herder-symboliek is verder dat het zowel individuele als collectieve zeggingskracht heeft. Want niet alleen mag ik mij als individu aangesproken weten door het beeld van de herder die mij persoonlijk op zijn schouders draagt, mij heeft gered, en voor mij zorgt. Maar

ook doordat ik daardoor deel ben geworden van zijn kudde, voor tijd en eeuwigheid.

En hoe doen we dat dan vanuit praktisch oogpunt? Natuurlijk kunnen we evenals onze vroegchristelijke geloofsgenoten ringen, glazen, lampen of andere voorwerpen laten maken met een herder-afbeelding. Eenvoudiger is echter om gebruik te maken van de vele mogelijkheden van dat ene apparaat dat we eigenlijk altijd bij ons dragen: de smartphone! Ook al is het gezond om hiermee niet vergroeid te zijn, toch zal dit voorlopig een device blijven waarop we dagelijks het vaakst zullen kijken. Is het dan niet inspirerend om telkens een afbeelding van de Goede Herder op de achtergrond te zien, die helpt ons te richten op Christus, de Goede Herder?!

Eindnoten

1. Mijn dank gaat uit naar de leden van de adviesraad van Marturia en Roald Dijkstra, die mij van nuttige feedback hebben voorzien. Elke eventuele onnauwkeurigheid of omissie blijft uiteraard voor mijn rekening.
2. Tertullianus, *De pudicitia* ('Over de kuisheid') 7.1.
3. Zie Gen. 48:15; 49:24; Num. 27:17; 1 Kon. 22:17; Psalm 80:2; Pred. 12:11; Jes. 40:11; Jer. 31:10; Ez. 34:12, 23-24; Amos 3:12. Voor een bespreking van deze passages, zie Jan-Kees Kooijman, *Eén herder: De herdermetafoor in het Oude en Nieuwe Testament* (Apeldoorn: De Banier, 2024).
4. Jennifer Awes Freeman, *The Good Shepherd: Image, Meaning, and Power* (Waco, TX: Baylor University Press, 2021), 50-57. Freeman laat zien dat deze herder-symboliek zelfs teruggaat op die van het oude nabije Oosten (pp. 11-41).
5. Cf. James Hadley, "The Shepherd who Saves: a Liturgical Symbol of Salvation", 71-75, *Anaphora* 9.2 (2015); Robin M. Jensen, *Understanding Early Christian Art* (London & New York: Routledge), 65, 68. Ignatius, aan het begin van de tweede eeuw bisschop van Antiochië, spreekt al in zijn brief aan de inwoners van Efeze (18,2) over de heiliging van het water door Jezus' doop.
6. Cf. James Hadley, "The Shepherd who Saves: a Liturgical Symbol of Salvation", 71-75, *Anaphora* 9.2 (2015); Robin M. Jensen, *Early Christian Art*, 65, 68.
7. Cf. Freeman, *Good Shepherd*, 60-61.
8. Freeman, *Good Shepherd*, 63 concludeert: "It is against the backdrop of ancient Near Eastern and Greco-Roman culture, outlined above, that the authors of the Christian New Testament cast Jesus as a shepherd".
9. Vgl. Roald Dijkstra, "Kans of bedreiging? Een hedendaagse blik op vroegchristelijke kunst", *Marturia* 12,18 (juli 2021), 5.
10. Freeman, *Good Shepherd*, 40, 65, 68, 74.
11. Vanaf eind vierde, begin vijfde eeuw zien we een ontwikkeling in de christelijke kunst waarbij Christus in toenemende mate als leraar of koning wordt afgebeeld in plaats van als herder. In de geschriften van een kerkvader als Augustinus blijft de verbeelding van Christus als herder echter onverminderd populair. Cf. Paul van Geest, "'We shepherd you, we are shepherded with you': Augustine on the Motives of a Good Shepherd", in: *The Recruiting Power of Christianity: The Rise of a Religion in the Material Culture of Fourth-century Rome and its Echo in History*, Papers of the Royal Netherlands Institute in Rome - Volume 68, edited by Sible de Blaauw, Eric M. Moormann, Daniëlle Slootjes (Roma: Edizioni Quasar, 2021), 107-119, p. 118.
12. Henri Leclercq, "Pasteur (Bon)", *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie* 13.2, ed. Fernand Cabrol & Henri Leclercq (Paris: Librairie Letouzey et Ané, 1937), 2272-2390, p. 2272. Cf. Freeman, *Good Shepherd*, 81-82.
13. Leclercq, "Pasteur (Bon)" somt maar liefst 337 voorbeelden op! Om dit in perspectief te plaatsen wijst Freeman, *Good Shepherd*, 81n5 er terecht op dat van elk van de twee andere populaire figuren binnen de vroegchristelijke funeraire context, Jona en Noach, niet meer dan honderd afbeeldingen zijn gevonden tot aan de vroege vierde eeuw. Hierbij moet echter wel aangetekend worden dat Leclercq's lijst ook vierde-eeuwse gevallen betreft. Bovendien, zoals onder opgemerkt, hoeft niet elke herder-afbeelding een christelijke betekenis te hebben. Het absolute verschil met de afbeeldingen van Jona en Noach zal daarom kleiner zijn, maar het geeft wel een indruk van de omvang van het aantal christelijke herder-afbeeldingen.
14. Maar zelfs op relatief kleine voorwerpen als ringen en olielampen treffen we aanvullende symbolen en afbeeldingen aan die een christelijke duiding van de herder waarschijnlijk of zeker maken. Zie bijvoorbeeld de beschrijvingen van de olielamp en ring bij afbeelding 5 en 6. Cf. Arnold Provoost, *De eerste christenen: hun denken en doen* (Kampen: Kok, 2009), 41. Cf. Freeman, *Good Shepherd*, 82n9, maar vgl. Jensen, *Understanding*, 69.
15. Laat staan de afbeelding primair te duiden als een algemene verwijzing naar 'good luck', zoals voorgesteld door A. Provoost, "Pastor or Pastor Bonus? The Interpretation and Evolution of Pastoral Scenes in the Late Antiquity", *Dutch Review of Church History* 82 (2004): 1-36, p. 34. Provoost, *De eerste christenen*, 102 stelt dat de vroege christenen slechts geleidelijk aan de herder-figuur hebben verbonden met de evangelische Goede Herder. In dezelfde publicatie stelt Provoost echter dat hij niet aarzelt "om elke op de voorgrond geplaatste of geïsoleerde herder als potentieel christelijk te beschouwen (p. 41).
16. Freeman, *Good Shepherd*, 83.
17. Voor een overzicht van de totale hoeveelheid vroegchristelijke fresco's en sarcophagen die ons bekend zijn, zie Provoost, *De eerste christenen*, 29. Opvallend is dat het tijdvak 250-325 n. Chr. op basis van deze cijfers de meest productieve periode is geweest met 197 fresco's en 880 sarcophagen.
18. Joseph Wilpert, *Die Malereien des Katakomben Roms, mit 267 Tafeln und 54 Abbildungen im Text* (Freiburg im Breisgau: Herdersche Verlagshandlung, 1903), 231-232; 431-433. De meestal met waterverf ingekleurde foto's zijn opgenomen in een apart deel, *Die Malereien der Katakomben Roms (Tafeln)*. Beide delen zijn vrij toegankelijk via www.archive.org.
19. Mogelijk een verwijzing naar de eeuwige gelukzaligheid, zie Wilpert, *Malereien*, 444-445.
20. Wilpert, *Malereien*, 433.
21. Cf. Hadley, "The Shepherd who Saves", die deze soteriologische lijn nader uitwerkt.
22. Of fungeerde het (ook) als een soort talisman?
23. Wilpert, *Malereien*, 230. Wilpert verwijst in dit verband naar *De Marteldood van Polycarpus*, 19.2.
24. Wilpert, *Tafeln*, 51,1.
25. Wilpert, *Malereien*, 235. Voor een gelijkaardige duiding van het tafereel, zie F. Bisconti, "Letteratura patristica ed iconografia paleocristiana", in A. Quacquarelli (a cura di), *Complementi interdisciplinari di Patrologia* (Roma: Città Nuova, 1989), 378. Vgl. Lucrezia Spera, *Il complesso di Pretestato sulla via Appia: storia topografica e monumentale di un insediamento funerario paleocristiano nel suburbio di Roma*, Roma Sotterranea Christiana a Cure del Pontificio Istituto di Archeologia Christiana XII (Città del Vaticano, 2004), 120n750.
26. Wilpert, *Malereien*, 231.

27. Hierbij zij opgemerkt dat de betekenis van de herderfiguur niet mag worden versmald tot enkel zorgzaamheid en troost. Zowel in de Bijbel als de bredere antieke culturen staat de herder symbool voor macht, defensief geweld en goddelijkheid. (Terwijl, paradoxaal genoeg, de herder zélf in die culturen onderaan de sociale ladder bungelde.) Dat geldt ook voor de Romeinse heersers. Dit betekent ook dat de verbeelding van Jezus als herder niet te sterk geconstrueerd mag worden met de vanaf de vierde eeuw meer voorkomende afbeeldingen van Jezus als koning. Zie hiervoor uitvoerig Freeman, *Good Shepherd*, vooral p. 91; cf. 37, 40, 63, 65, 68, 74 en vgl. bijv. Jensen, *Early Christian Art*, 71.
28. Cf. Provoost, "Pastor or Pastor Bonus?", 3, 34, die weliswaar terughoudend is om de herderfiguren als christelijke goede herder te duiden, maar wel aangeeft dat de attestatie van herders op alledaagse gebruiksvoorwerpen en sieraden duidelijk maakt dat de herder-symboliek betekenis heeft voor het gehele leven en niet enkel voor de overgang naar het hiernamaals.
29. Voor een uitvoeriger bespreking van de muurschilderingen van de doopkapel in Dura Europos en de huiskerk waarin deze zich bevond, zie Dijkstra, "Kans of bedreiging?", 2-4.
30. Robin M. Jensen, *Baptismal Imagery in Early Christianity: Ritual, Visual, and Theological Dimensions* (Grand Rapids, MI: Baker Academic, 2012), 79-80.
31. Naast het anonieme *Handelingen van Thomas*, betreft dit teksten van auteurs als Ambrosius, Cyrillus van Jeruzalem, Augustinus, Prudentius, Efreem de Syriër, Johannes Chrysostomos, Theodorus van Mopsuestia, en Narsai. Het gaat hier dus om zowel Griekse, Latijnse, als Syrische schrijvers! Zie verder Johannes Quasten, "Das Bild des Guten Hirten in den alchristlichen Baptisterien und in den Taufkirkungen des Ostens und Westens," in: T. Klauser and A. Rucker (eds.), *Pisciculi: Studien zur Religion und Kultur des Altertums, Antike und Christentum*, Ergänzungsband 1 (Münster in Westf.: Aschendorff, 1939), 220-244; Jensen, *Baptismal Imagery*, 75-81.
32. De *Handelingen van Thomas* zijn vermoedelijk ontstaan in (de omgeving van) Edessa en worden gedateerd in de vroege derde eeuw. Cf. A.F.J. Klijn, *De apocriefen van het Nieuwe Testament: buitenbijbelse evangeliën, handelingen, brieven en openbaringen* (Kampen: Ten Have, 2006), 202.
33. *Handelingen van Thomas*, 25-26 (vgl. 131); Ned. vert.: Klijn, *Apocriefen*, 217-218.
34. Zie Nathan Witkamp, *Tradition and Innovation: Baptismal Rite and Mystagogy in Theodore of Mopsuestia and Narsai of Nisibis*, *Vigiliae Christianae*, Supplements, 149 (Leiden/Boston: Brill, 2018), 287-288.
35. Zie Joseph Ysebaert, *Greek Baptismal Terminology: Its Origins and Early Development* (Nijmegen: Dekker & Van de Vegt, 1962), 422; 204-226; Quasten, "Guten Hirten," 226-227. Er wordt in de literatuur een discussie gevoerd of het *sprhagis* een echt zegel was of een brandmerk. Hoe interessant ook, in beide gevallen is het een teken van eigendom.
36. Theodorus van Mopsuestia, *Catechetische preek* 13.17. Eigen vertaling vanuit het Syrisch. Voor de Syrische tekst, zie Alphonse Mingana, *Commentary of Theodore of Mopsuestia on the Lord's Prayer and on the Sacraments of Baptism and the Eucharist*, Woodbrooke Studies 6 (Cambridge: Heffer and Sons, 1933), 177.
37. Ambrosius van Milaan, *De mysteriis* 7.38. Latijnse tekst en Duitse vertaling: Josef Smitz, *Ambrosius: De sacramentis, De mysteriis; Über die Sakramente, Über die Mysterien*, *Fontes Christiani* 3 (Freiburg im Breisgau: Herder, 1990), 232, 234.
38. Zie Jensen, *Baptismal Imagery*, 77-78 en vooral Quasten, "Guten Hirten", die deze praktijk uitvoerig beargumenteert en vanuit de bronnen illustreert. De populariteit van Psalm 23 is niet zo verwonderlijk, aangezien de psalm diverse elementen bevat die vroegchristelijke gelovigen als verwijzingen konden zien naar doop en eucharistie. Denk hierbij aan het water (doop), het zalven van het hoofd met olie (een onderdeel van de dooprite) en de tafel en beker (eucharistie). Vgl. Ambrosius van Milaan (*Over de sacramenten* 5.13; *Over de geheimenissen* 8.43) en Cyrillus van Jeruzalem (*Catechetische lezingen* 1.6; verwijzing Ps. 23; *Mystagogische catechesen* 4.7).
39. Zie bijv. Nathan Witkamp, "De vroegchristelijke doopraktijk, gezien vanuit de liturgie van Theodorus van Mopsuestia." In: *Off the Beaten Path: A Festschrift in Honor of Gie Vleugels*, edited by Jacobus Kok & Martin Webber, 143-160, *Beiträge zum Verstehen der Bibel* 48 (Zürich, LIT Verlag, 2021).
40. Vgl. Maarten Wisse, *Zo zou je kunnen geloven* (Franeker: Van Wijnen, 2013), die vanuit deze constatering pleit voor een vernieuwing van de protestantse spiritualiteit vanuit de liturgie van doop en avondmaal.
41. Vgl. Michael J. Christensen, *C.S. Lewis on Scripture: His Thoughts on the Nature of Biblical Inspiration, The Role of Revelation and the Question of Inerrancy* (Nashville, TE: Abingdon Press, 1989), 52-56.

De bisschop in de vroege kerk

Verkenning van vijf eeuwen ambtsontwikkeling

Voor u
gelezen!

Recensie door

Drs. George B.J.M. Dölle MA

Ben van den Baar, De bisschop in de vroege kerk, verkenning van vijf eeuwen ambtsontwikkeling. Leeuwarden: Jongbloed/Groen, 2023. 560 pags. ISBN: 9789088973727. € 39,99.

Ben van den Baar (geb. 1938), zowel neerlandicus als historicus, is gespecialiseerd in de geschiedenis van de west-Europese spiritualiteit van de middeleeuwen. Na zijn pensionering in het onderwijs is hij zich hiermee gaan bezighouden. Dit boek is het resultaat van 15 jaar studie en onderzoek. Hij heeft hierin de rol van de bisschoppen in de politieke geschiedenis van het Romeinse rijk (35-450 n. Chr.) onderzocht. De studie kwam tot stand met de ondersteuning van prof. Marten van Willigen, die ook een inleiding en voorwoord heeft geschreven.

Het boek is een gedegen onderzoek naar de bisschop in de eerste eeuwen van de Kerk, waarbij de auteur kijkt naar de ambtsopvatting van de Kerk en de ambtsdrager, alsmede naar de praktijk. Zoals hij in zijn inleiding aangeeft, maakt hij gebruik van officiële kerkelijke bronnen (zoals concilieteksten en pauselijke brieven), keizerlijke wetboeken, en heiligenlevens (en die met de nodige terughoudendheid). Hij probeert de ontwikkeling in het bisschopsambt te schetsen, wat er verandert in ambtsopvatting, ambtspraktijk, en maatschappelijke en kerkelijke positie in de eerste vijf eeuwen. Daarbij staat de bisschop niet geïsoleerd, zo is het uitgangspunt van van den Baar, maar maakt hij deel uit van de laat-Romeinse wereld.

Mooi is dat het boek begint bij het allereerste begin, de gemeenschap van apostelen en andere leerlingen van Jezus, die na zijn heengaan naar de Vader verdergaan en een gemeenschap opbouwen. Van den Baar geeft de zending van Jezus aan zijn apostelen, zoals verwoord bij Lucas in het boek Handelingen,

weer als allereerste omschrijving van wat de taak van een apostel is: “Wanneer de heilige Geest over jullie komt, zullen jullie kracht ontvangen om mijn getuigen te zijn in Jeruzalem, in heel Judea en Samaria, tot aan de uiteinden van de aarde” (Hand. 1, 8). De apostel is dus in eerste instantie de ‘gezondene’, de verkondiger van de Blijde Boodschap. Hierbij aanvullend kan ook gewezen worden op Jezus’ opdracht die hij tijdens het Laatste Avondmaal aan zijn leerlingen geeft: “Doet dit tot mijn gedachtenis”. Dus de apostelen, en als dit ambt verdwijnt in de jonge kerk, de bisschoppen als hun opvolgers, hebben tot taak de boodschap van Jezus te verkondigen en voor te gaan in de Eucharistie (avondmaal), die een opnieuw present stellen van Jezus’ zelfgave voor ons heil is.

(vervolg) De bisschop in de vroege kerk: Verkenning van vijf eeuwen ambtsontwikkeling

Na deze begintijd gaat van den Baar over naar de tijd van de Apostolische Vaders (tweede eeuw), hoe zij zich staande wisten te houden te midden van de soms felle christenvervolgingen en de interne twisten tussen orthodoxen en kettters. Hij gaat steeds uitgebreid in op de theologische opvattingen van de bisschoppen en leidt daaruit hun ideeën over het ambt af. Pas vanaf de tweede eeuw wordt het beeld van de bisschop duidelijker zichtbaar, en als eerste zien we dit bij Cyprianus. Prof. Van Willigen noemt hem dan ook prominent in zijn inleiding.

Pas na het tolerantie edict van Constantijn (313 n.Chr.) wordt de rechtspositie van de bisschop vastgelegd, en wordt het belangrijk dat de bisschoppen van de rechte leer doordrongen zijn. Als de keizers christelijk worden, gaat de keizer zich meer en meer met de bisschop bemoeien, ook met de lijn die hij moet volgen. De leer die de keizer voorstaat, moet ook de leer van de bisschoppen zijn. Zeker vanaf de vierde eeuw zien we een machtsstrijd ontstaan tussen de keizer en de bisschoppen. Veel slachtoffers onder de bisschoppen vallen dan ook in de tijd dat de keizers openlijk partij kiezen voor het Arianisme en de orthodoxe bisschoppen verbannen of anderszins het leven onmogelijk maken. Zo komt een beeld van de bisschop in de officiële documenten (voornamelijk concilie- en synodeteksten) naar voren, zoals de Kerk en de keizer dat wensen, niet zoals de praktijk is en de bisschop zichzelf ziet. Daarvoor moeten we onder andere de persoonlijke documenten van de bisschoppen lezen, zoals hun brieven. Bij Basilius en andere Cappadociërs (vierde eeuw) komt vanuit dergelijke bronnen langzaam maar zeker een veel meer persoonlijk totaalbeeld van de bisschop naar voren.

De functie van de bisschop is in de eerste eeuwen eerder die van een hoger geplaatste presbyter, in de huidige Rooms-Katholieke Kerk meer te vergelijken met een deken, die enkele priesters onder zich heeft. De bisschop is ook tot aan de tijd van Augustinus de eerste voorganger in de Eucharistie, hij viert die meestal samen met zijn presbyters, die in de corona rondom zijn zetel (cathedra) zitten. Pas geleidelijk aan wordt in die tijd een presbyter gedelegeerd om alleen de Eucharistie te gaan vieren, aanvankelijk eerst in kleinere gemeenschappen buiten de grote steden.

Van den Baar gaat ook uitgebreid in op de bisschoppen in Gallië. Immers, hun visies zijn voor de ontwikkeling van het bisschopsambt in de westerse Kerk heel belangrijk geweest. Na Augustinus is de invloed van, en eigenlijk het gehele kerkelijk leven in, Noord-Afrika voorbij: de invallen van de Vandalen en iets later de Arabieren hebben het Christendom daar vrijwel uitgewist. Hierdoor verschuift het gewicht van het Christendom meer naar het Westen. Een bijzondere figuur in Gallië is Martinus van Tours. Hij is de eerste monnik-bisschop en zet daarmee een trend, immers tot lang daarna moesten bisschoppen (en ook priesters) een ascetisch leven leiden, en bij voorkeur monnik zijn. Dit is nog regel in de orthodoxe kerken: de bisschop is als monnik afkomstig van een klooster. In de Katholieke Kerk waren bisschoppen meestal seculiere geestelijken, regulieren (kloosterlingen) werden alleen bisschop in missiegebieden. Pas met het Tweede Vaticaanse Concilie (1962-1965) werd deze lijn doorbroken, zie bijvoorbeeld de laatste twee pausen, een Jezuïet en een Augustijn.

(vervolg) De bisschop in de vroege kerk: Verkenning van vijf eeuwen ambtsontwikkeling

Tot zover de inhoud van het omvangrijke werk van Van den Baar, waarbij ik echter enkele kanttekeningen wil plaatsen. In zijn Inleiding en verantwoording schrijft de auteur, dat in deze studie Augustinus en Ambrosius niet ter sprake komen, omdat over hun kijk op het bisschopsambt al zoveel voortreffelijke studies zijn verschenen. Toch vind ik dat een gemis: immers zeker binnen de Rooms-Katholieke Kerk is de visie van Augustinus op het bisschopsambt leidend, zie ook de vele citaten in de preken en toespraken van de huidige paus Leo XIV, een volgeling van Augustinus, over zijn ambtsopvatting als hoogste bisschop van de katholieke Kerk. Als je een totaalbeeld van de visie op het bisschopsambt in de eerste eeuwen wilt geven, kun je in mijn beleving niet om deze beide kerkvaders heen. Van Willigen geeft in zijn inleiding in voetnoot 16 op blz. 18 weliswaar een overzicht van de literatuur over Augustinus en Ambrosius, maar ik mis hier recente Nederlandse werken van rooms-katholieke zijde, zoals de vele boeken van prof. Paul van Geest en prof. Martijn Schrama o.s.a. over Augustinus, en het voor Augustinus' kijk op zijn functioneren als bisschop nog steeds magistrale werk van prof. Frits van der Meer, *Augustinus de zielzorger* (1949/2008).

Jammer is verder dat in de bibliografie bij hoofdstuk 1 en 2 geen recente Nederlandse kerkgeschiedenis vermeld wordt, het stopt met de bewerking van prof. Post van de kerkgeschiedenis van kardinaal de Jong uit 1961. Ook verderop beperkt de auteur zich vaak tot oudere literatuur, terwijl er op meerdere terreinen recentere literatuur is verschenen. Ook heb ik mij erover verbaasd hoe de auteur citaten uit de oorspronkelijke Latijnse of Griekse teksten van de kerkvaders weergeeft. Vaak zijn de citaten in het Frans, Duits of Engels, terwijl je toch mag verwachten dat als je de auteur niet in zijn oorspronkelijke taal citeert, je dat in een Nederlandse vertaling doet. Zeker als daarvan goede Nederlandse vertalingen voorhanden zijn, wat regelmatig het geval is.

Dit alles laat onverlet dat het al met al toch een hele mooie en gedegen studie is geworden, die bovendien goed leesbaar is. Mijns inziens behaalt van den Baar ook wel de in de inleiding beschreven doelstellingen. Hij wil namelijk vooral voor de geïnteresseerde lezer een beeld schetsen van de ontwikkeling van het ambt van de bisschop (episkopos) in de eerste eeuwen onder invloed van 'de veranderende politieke en sociale situaties binnen het Romeinse Rijk en de daarna ontstane politieke structuren' (blz. 9). Verder wil hij laten zien hoe de bisschop bij zijn missioneringsarbeid moet vechten tegen 'eerst een heidense wereld, en na de kerkvrede tegen de nog lang bestaande en gekoesterde heidense praktijken en bijgeloof' (blz. 9).

Zijn laatste zin in de inleiding is een mooie aansporing aan de lezer: 'om zelf te bepalen wat er nu nog van die bisschop van toen is overgebleven' (blz. 10). In de Rooms-Katholieke Kerk is duidelijk dat men sinds het Tweede Vaticaans Concilie, met name zichtbaar in de constituties *Sacrosanctum Liturgiam*, *Lumen Gentium* en *Christus Dominus*, weer terug wil naar de visie op het ambt van bisschop, zoals in de eerste eeuwen door de bisschoppen zelf en in kerkelijke documenten van die tijd verwoord. De bisschop is de hogepriester, de eerste voorganger in de Eucharistie, en de presbyter is van hem afgeleid. En moge de bisschoppen (en hun protestantse tegenhangers) weer, zoals van den Baar stelt in zijn afsluitende samenvatting met conclusies, een teken van tegenspraak worden, een levende paradox: dat hun eenvoud, dienstbaarheid aan God en naastenliefde gezag afdwingen bij de hoogste wereldlijke instanties. Aan dergelijke bisschoppen heeft onze tijd (en elke tijd) behoefte.

Eindnoot

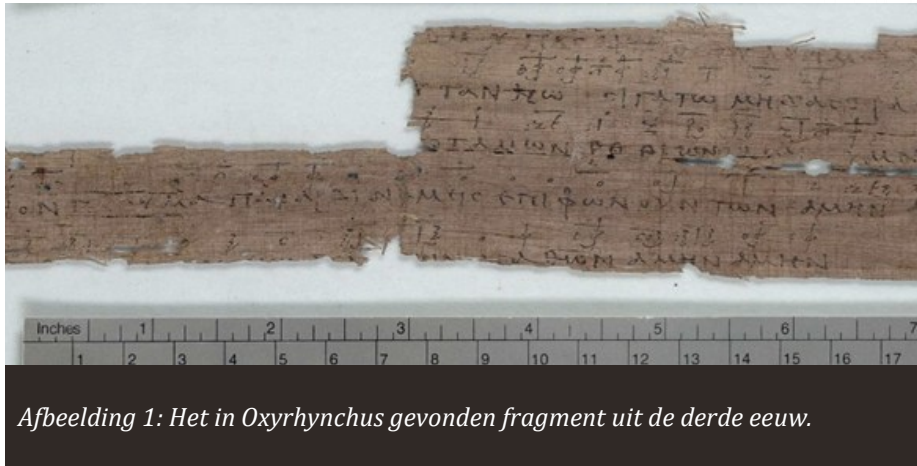
1. Vaticanum II, *Conciliëdocumenten* (Antwerpen/Baarn: Halewijn/Adveniat, 2019).

PAPYRUSLIED UIT DE VROEGE KERK KRIJGT NIEUW LEVEN ALS WORSHIPSONG

Het oudst bekende christelijke lied blijkt verrassend eenvoudig van toon en vorm – en klinkt eerder als een volksliedje dan als plechtig kerklied. Dat schrijft het Nederlands Dagblad in een artikel over de herontdekking en muzikale herinterpretatie van een bijzonder papyrusfragment uit de derde eeuw.

Dit snippertje papyrus in 1918 gevonden op een vuilnisbelt bij Oxyrhynchus in Egypte, een plek waar ook vroege fragmenten van het Nieuwe Testament zijn aangetroffen. Het lied roept in lyrische bewoordingen op tot universele stilte en aanbidding van de Drie-enige God: “Laat iedereen stil zijn. [...] Als wij de Vader, de Zoon en de Heilige Geest lofzingen, laat al de machten antwoorden: amen, amen.”

Strikt genomen is dit niet het álleroudste christelijke lied dat we hebben. In de brieven van Paulus “horen we echo’s van wat in de eerste christelijke gemeenten moet zijn gezongen en gereciteerd.” Denk aan Filippenzen 2 of Romeinen 8. Maar: “muziek hadden we er niet bij.” Het unieke van deze oude christelijke hymn is echter dat het voorzien is van de oude Griekse muzieknotatie!

Afbeelding 1: Het in Oxyrhynchus gevonden fragment uit de derde eeuw.

Het unieke van deze oude christelijke hymn is echter dat het voorzien is van de oude Griekse muzieknotatie!

John Dickson, de Australische theoloog die het lied opnieuw onder de aandacht bracht, liet het lied hercomponeren door de bekende aanbiddingsleiders Chris Tomlin en Ben Fielding. De moderne versie klinkt als een modern aanbiddingslied, maar probeert tegelijkertijd recht te doen aan het antieke karakter. Over deze onderneming verscheen in juli 2025 de documentaire *The First Hymn*.

“Liederen zingen uit andere tijden (en plaatsen) maakt de lofzang rijker”, aldus het ND in aansluiting op wat de nieuwtestamenticus Tom Wright ooit zei: “Hoe meer eeuwen er zitten tussen de verschillende liederen in een kerkdienst, hoe beter het is.” Het voorkomt eenzijdigheid, want christenen uit andere eeuwen hebben andere aspecten van God bezongen. Beter is het om stemmen uit verschillende tijden te mengen.

Bron: Nederlands Dagblad, 17-5-2025, Dick Schinkelshoek

<https://www.nd.nl/geloof/geloof/1268556/wat-zongen-de-eerste-christenen-dat-leek-waarschijnlijk-meer->

KRUIZEN ONDER HET ARABISCHE WOESTIJNZAND

Recente archeologische vondsten in de Arabische woestijn werpen licht op de bloeiende christelijke gemeenschappen die daar in de eerste eeuwen gevestigd waren, aldus het Reformatorisch Dagblad. De vondst van een eeuwenoud christelijk kruis in Abu Dhabi bevestigt dat dit deel van de Arabische wereld ooit bloeiende christelijke gemeenschappen herbergde.

Op het afgelegen eiland Sir Bani Yas, voor de kust van Abu Dhabi, werden in 1992 de restanten gevonden van een kloostercomplex van vóór de tijd van de islam. In 1995 groeven archeologen er een oud oosters kruis op, aangebracht in pleisterwerk. Het klooster en de bijbehorende kerk dateren uit de zevende eeuw, de eeuw waarin ook de islam ontstond. Recent werd op dezelfde plaats opnieuw een 1400 jaar oud kruis aangetroffen, dat typerend is voor de Kerk van het Oosten.

Deze kerk, ook wel de Nestoriaanse of Assyrische Kerk genoemd, verspreidde zich in de eerste eeuwen van het christendom in razend tempo over de toenmalig bekende wereld, tot in China en de woestijnen van het Arabisch Schiereiland. De vondst vormt een nieuw bewijs voor de oeroude christelijke aanwezigheid in wat later het hartland van de islam zou worden.

Aan de kust van de Perzische Golf zijn inmiddels zes soortgelijke opgravingen gedaan, waaronder twee kloostercomplexen in de Verenigde Arabische Emiraten (Abu Dhabi en Umm al-Quwain in 2022). Deze vondsten ondersteunen het overige bewijs dat het christelijk geloof de Arabische woestijnen al eeuwen vóór Mohammed bereikte. Een van de vroegste schriftelijke vermeldingen dateert uit 225, toen op het schiereiland dat nu bekend is als Qatar een bisschop werd aangesteld. Ook uit Bahrein, Oman en Jemen zijn vroege vermeldingen van christelijke gemeenschappen bekend.

Afbeelding 2: Het in Abu Dhabi gevonden kruis.

Sporen van vernietiging zijn niet gevonden; het ligt meer voor de hand dat de christelijke gemeenschappen geleidelijk zijn uitgestorven, al dan niet gekatalyseerd door het toenmalige dhimmi-beleid dat niet-moslims op achterstand zette. Mohamed Khalifa Al Mubarak, hoofd van het departement van Cultuur en Toerisme van Abu Dhabi, beschouwt de vondst

als een bewijs dat er in de vroege periode van de islam sprake was van co-existentie en culturele openheid.

Hoewel het Arabisch Schiereiland vooral bekend staat als de wieg van de islam, bevestigen de archeologische bevindingen dus dat het tevens een regio is waar allerlei varianten van het christelijk geloof ooit konden bloeien.

Bron: RD, 5-9-2025, Jacob Hoekman

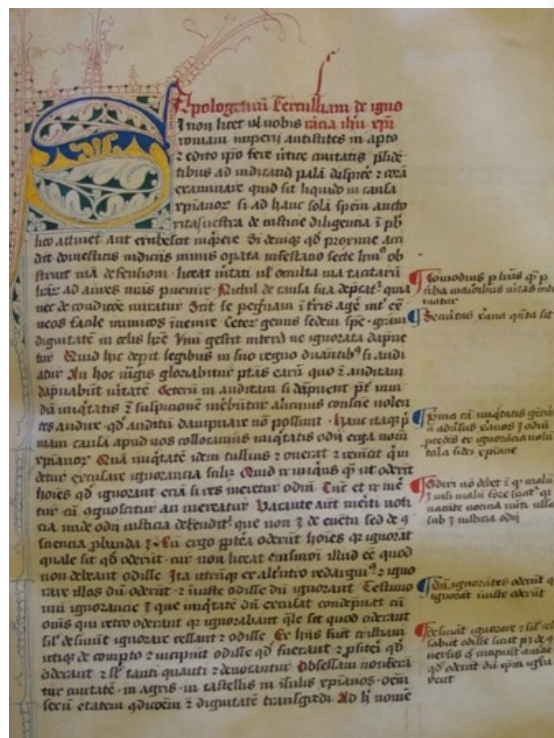
<https://www.rd.nl/artikel/1119556-kruizen-onder-het-arabische-woestijnzand>

DE BRILJANTE APOLOGETISCHE STRATEGIE VAN DE VROEGE KERK, EN WAAROM WE HET NU MEER DAN OOI NODIG HEBBEN

De studie van het vroege christendom toont aan kritiek op het christelijk geloof van alle tijden is. Michael J. Kruger, professor Nieuwe Testament en vroege christendom aan het Reformed Theological Seminary (Charlotte (NC), VS) benadrukt in een artikel op zijn blog Canon Fodder dat de tweede eeuw de 'gouden eeuw' van de apologetiek was. Onder de verdedigers van het geloof vinden we onder meer Tertullianus van Carthago. De argumentatie in zijn Apologie (ca. 197 n.Chr.) is zo relevant en toepasbaar dat deze recent geschreven had kunnen zijn, aldus Kruger. Tertullianus' strategie rust op vier hoofdkenmerken.

Ten eerste bepleit hij een eerlijke behandeling van christenen, die vaak enkel veroordeeld werden omdat ze 'christen' waren. Tertullianus laakt niet alleen deze oneerlijke procesgang, maar wijst ook op het onderliggende probleem: men haat en veroordeelt de christenen, vanuit angst voor het onbekende. Maar, zo stelt Tertullianus, zodra ze de moeite nemen om het christelijk geloof te onderzoeken, leggen ze hun vijandigheid neer en worden ze zelf christen (Apol. 1.6). Ook vandaag mogen we de critici uitnodigen geloof en gemeenschap te leren kennen, want we veroordelen vaak dat wat we niet begrijpen.

Ten tweede eist Tertullianus religieuze vrijheid. Hij vroeg niet om de afschaffing van andere religies of om het christendom tot staatsgodsdienst te maken, maar om de vrijheid om de eigen God te aanbidden. Voor de moderne kerk betekent dit dat het doel van onze apologetiek niet moet liggen in het afdwingen van

Afb. 3: Codex Balliolensis, een manuscript van Tertullianus' Apologeticum uit de jaren 1440.

(vervolg) Uit de media - door drs. André Boerman

het christendom via socio-politieke middelen. We moeten in de eerste plaats de vrijheid nastreven om Christus te aanbidden en, ten tweede, vrij te zijn om anderen te overtuigen Hem te volgen.

Ten derde maant Tertullianus ons om ons niet enkel te laten leiden door de actualiteit, maar vooral bij de kernpunten te blijven. Voor hem zijn dat de waarheid van de Schrift en de identiteit van Christus. Ook voor ons vandaag is het van belang vanuit deze basiswaarden het geloof uit te dragen. Al het andere vloeit hier namelijk uit voort.

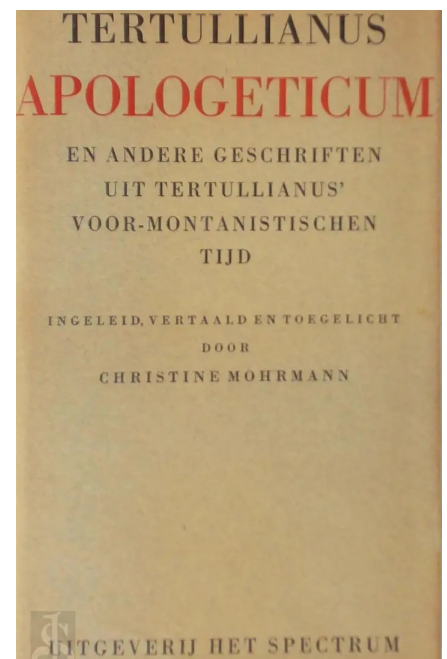
Ten vierde beperkt Tertullianus zich niet tot verdediging; hij legt ook de inconsistenties in een niet-christelijke wereldbeschouwing bloot. Hij wijst bijvoorbeeld op de immorele praktijken binnen het heidendom wanneer christenen (ten onrechte) worden beschuldigd van zedeloosheid. De les voor de kerk van nu is dat apologetiek ook offensief mag zijn: we moeten niet alleen bezwaren weerleggen, maar mogen ook wijzen op inconsistenties en incoherenties van niet-christelijke denksystemen.

Kruger concludeert dat als we ons enkel zouden blindstaren op de huidige weerstand tegen het christelijk geloof, we ervan overtuigd zouden kunnen raken dat we iets ervaren wat de kerk nog nooit heeft meegeemaakt. Maar een gezond historisch bewustzijn plaatst onze ervaringen in perspectief. Zo wordt de strategie van de tweede-eeuwse Tertullianus opnieuw relevant voor onze tijd.

Bron: Canon Fodder, Michael J. Kruger, 21-07-2025

<https://michaeljkruger.com/the-brilliant-apologetic-strategy-of-the-ancient-church/>

Voor een Nederlandse vertaling van het *Apologeticum*, zie: Christine Mohrmann, *Tertullianus' Apologeticum en andere geschriften uit Tertullianus' voor-Montanistische tijd* (Utrecht: Spectrum, 1951).

Wil jij je geloof verdiepen?

Kies de vorm die bij jou past:

Salomo Start

Voor als je de StudieBijbel rustig wilt ontdekken. Je krijgt gratis toegang tot de basis, zonder verplichtingen.

Gratis

Nieuw!

Salomo Plus

Voor als je verdieping zoekt. Plus geeft extra uitleg en commentaar, zodat Bijbelteksten meer gaan zeggen.

9,95 / maand

Salomo Pro

Voor als je écht de diepte in wilt. Met volledige toegang tot de grondtaal, commentaren en alle beschikbare tools.

13,50 / maand

Ontdek hier meer!

of ga naar studiebijbel.nl/ontdek

 StudieBijbel

Index voor
Nederlandse
Theologische
Tijdschriften

Evangelisch
College

Zoek in duizenden artikelen uit
verschillende theologische tijdschriften

---

www.theologischetijdschriften.nl